

*Edmond Préteceille**

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ: ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό αποτελεί μια κριτική εξέταση του κοινωνικού διαχωρισμού ως αναλυτικής κατηγορίας και ως εμπειρικού αντικειμένου της αστιακής κοινωνιολογίας. Ο συγγραφέας διαπιστώνει μια φαινομενική σύγκλιση στους όρους προσέγγισης του φαινομένου, τόσο μεταξύ ερευνητών σε διεθνές επίπεδο, όσο και μεταξύ ερευνητών και δημόσιων πολιτικών. Προκειμένου να ελέγξει την ορθότητα αυτής της εντύπωσης διερευνά μια σειρά μεθοδολογικών ζητημάτων και πολιτικών πρακτικών, εντοπίζοντας σημαντικές διαφορές κυρίως μεταξύ Ευρώπης, ΗΠΑ και Λατινικής Αμερικής. Καταλήγει στο ότι η συγκριτική μελέτη του κοινωνικού διαχωρισμού, παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει λόγω των εθνικών ιδιαιτεροτήτων, μπορεί να βοηθήσει στην αναστοχαστική αποσαφήνιση των αρχών κατασκευής των αναλυτικών μας κατηγοριών.

Η κριτική ανάλυση του κοινωνικού διαχωρισμού μοιάζει να είναι ένα από τα θέματα που αποδέχονται με τον καλύτερο τρόπο οι ερευνητές στην πλειονότητα των χωρών όπου οι κοινωνικές επιστήμες αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της μελέτης των πόλεων. Μπορούμε να δούμε το γεγονός αυτό ως τη συνέπεια, σε διάρκεια τριών τετάρτων του αιώνα, της διάδοσης των ιδεών της πρώτης Σχολής του Σικάγου, αυτής των R. Park και E. Burgess (1925), η οποία γενικά θεωρείται ότι αποτέλεσε τη γέννηση της αστικής

* Διευθυντής ερευνών CNRS, Observatoire Sociologique du Changement, FNSP-CNRS, Παρίσι.

** Μετάφραση: Νίκος Σουλιώτης. Επιμέλεια: Θωμάς Μαλούτας. Άρθρο δημοσιευμένο στα πορτογαλικά με τίτλο «A construção social da segregação urbana: convergências e divergências» στο περιοδικό *Espaço e Debates*, no 45, Segregações Urbanas, Σεπτέμβριος 2004.

κοινωνιολογίας ως επιστημονικού κλάδου. Αυτή η κοινή παράδοση ενισχύθηκε πρόσφατα από τη διάδοση ενός νέου παραδείγματος, αυτού της οικουμενόπολης,¹ ένα από τα χαρακτηριστικά του οποίου έχει υποστηριχθεί ότι είναι ο κοινωνικός και χωρικός дуΐσμός στις μεγαλύτερες μητροπόλεις. Εν συντομία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το θέμα του αστικού дуΐσμού της οικουμενόπολης θέτει σε σύγχρονο πλαίσιο, στις συνθήκες της κυριαρχίας της νεοφιλελεύθερης χρηματοοικονομικής παγκοσμιοποίησης στην καπιταλιστική οικονομία, τα σχήματα του διαχωρισμού στην καπιταλιστική πόλη, τα οποία είχε φέρει στο φως πρώτα πρώτα η Σχολή του Σικάγου από τη δεκαετία του 1920 και των οποίων τις διαδικασίες παραγωγής είχε αναλύσει η νεομαρξιστική αστική έρευνα στις δεκαετίες 1960-1970 (Castells, 1972· Lojkin, 1972· Harvey, 1973).

Διατρέχοντας τα εξειδικευμένα περιοδικά, ακούγοντας τις ανακοινώσεις στις διεθνείς συνδιασκέψεις και τα συνέδρια, δεν μπορούμε παρά να εντυπωσιαστούμε από τη φαινομενική συμφωνία των θέσεων, των αναφορών, του λεξιλογίου, των μεθόδων που χρησιμοποιούνται για τη μελέτη του διαχωρισμού στις πόλεις, τη σύγκλιση των βλεμμάτων των ερευνητών που παραπέμπει φαινομενικά στη σύγκλιση των κοινωνικών διαδικασιών. Αν η παγκοσμιοποίηση των επιστημονικών περιβαλλόντων είναι μια από τις παλαιότερες διαδικασίες παγκόσμιας ολοκλήρωσης, επιταχύνθηκε από την ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς και των τηλεπικοινωνιών· αλλά ακριβώς γι' αυτό το λόγο, χωρίς αμφιβολία, πολώθηκε προοδευτικά από τις χώρες που κυριαρχούν σε αυτόν τον τομέα –οι ΗΠΑ κατά πρώτο λόγο σήμερα– οι οποίες είναι επίσης αυτές που έχουν τα περισσότερα μέσα για να κυκλοφορήσουν και να αξιοποιήσουν τις ιδέες των ερευνητών τους, να έλξουν ξένους ερευνητές και φοιτητές στα πανεπιστήμιά τους. Κάτι που μπορεί να εξηγήσει το βαθμό στον οποίο η αναφορά στην «αμερικάνικη πόλη» έχει γίνει ένας υποχρεωτικός τρόπος σκέψης.

Αυτή η σύγκλιση των βλεμμάτων δεν είναι άλλωστε προνόμιο μόνο των ερευνητών, αφού την ξαναβρίσκουμε στο πεδίο των δημόσιων πολιτικών. Η κυκλοφορία των ιδεών και η διάδοση των μοντέλων δημόσιας δράσης με την ευρεία έννοια (κατοικία, σχεδιασμός, δίκτυα κ.λπ.) είναι βέβαια πολύ παλιά,² αλλά ενισχύθηκε και ιεραρχήθηκε από τις πολωμένες από την κυριαρχία των ισχυρότερων κρατών πολλαπλές μορφές διεθνούς

1. Ville globale στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

2. Βλ., για παράδειγμα, τις εργασίες του C. Torralvo (1999) για το «νεφέλωμα των μεταρρυθμιστών».

κρατικού συντονισμού και από τη θέσπιση ημι-κανόνων σχετικά με τις διεθνείς επιδοτήσεις και χρηματοδοτήσεις, όπως τα μοντέλα αστικής διαχείρισης και «καλής διακυβέρνησης» που στηρίζονται στα παραδείγματα «*best practice*» που συνιστούν οργανισμοί όπως η Παγκόσμια Τράπεζα ή το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Οι πολιτικοί πηγαίνουν στη Νέα Υόρκη για να δουν πώς πρέπει να πράξουν για να μειώσουν την εγκληματικότητα, οι δημόσιοι λειτουργοί και οι σχεδιαστές ανταλλάσσουν τις εμπειρίες τους στα συνέδρια, οι αδελφοποιήσεις, τα δίκτυα των πόλεων, και όλοι φαινομενικά επιθυμούν να δώσουν τη μάχη ενάντια στον αστικό διαχωρισμό και αποκλεισμό.³

Ωστόσο, αν προσπαθούμε να αντιμετωπίσουμε το ερώτημα του διαχωρισμού μέσα από μια προσέγγιση συγκριτικής έρευνας μεταξύ πόλεων διαφορετικών χωρών στηριζόμενοι στις λεπτές αναλύσεις που έχουν πραγματοποιηθεί γι' αυτές από τους ειδικούς της ίδιας της χώρας, οι αρχικές βεβαιότητες σχετικά με τις ομοιότητες και συγκλίσεις λίγο-λίγο κλονίζονται και μπορούν να δώσουν τη θέση τους στην αμφιβολία όχι μόνο σχετικά με το κατά πόσο οι συγκλίσεις είναι μια πραγματικότητα, αλλά επίσης σχετικά με την ίδια τη συγκρισιμότητα των κοινωνικών καταστάσεων και διαδικασιών. Στόχος αυτού του άρθρου είναι να παρουσιάσει ορισμένες διαφορές και δυσκολίες με βάση την εμπειρία του συγγραφέα σε τρία προγράμματα διεθνούς συγκριτικής έρευνας.⁴ Το πρώτο μέρος του άρθρου εξετάζει τις μεθοδολογικές δυσκολίες της έρευνας αυτού του τύπου και υποδεικνύει μερικά αποτελέσματα τα οποία θέτουν υπό αμφισβήτηση τα μοντέλα της έντονης σύγκλισης.

3. Είναι αλήθεια ότι αυτή η επικέντρωση στο παράδειγμα των ΗΠΑ δεν είναι απόλυτη, διότι το κίνημα της λεγόμενης αντι-παγκοσμιοποίησης –ένα άλλο νεφέλωμα– προτάσσει και διαδίδει αντι-μοντέλα, όπως η εμπειρία του συμμετοχικού προϋπολογισμού στο Πόρτο Αλέγκρε. Αλλά αυτά τα αντι-μοντέλα είναι περισσότερο αναφορές για τη στρατευμένη κριτική σκέψη παρά εναλλακτικοί τρόποι διαχείρισης με ευρεία εφαρμογή.

4. Το πρώτο είναι ένα πρόγραμμα για τη σύγκριση των «οικουμενοπόλεων», του Λονδίνου, της Νέας Υόρκης, του Παρισιού, του Τόκιο, με συντονιστή τον J. H. Mollenkopf κατά τη δεκαετία του 1990· το δεύτερο είναι ένα γαλλο-βραζιλιάνικο πρόγραμμα, «Οικονομική και κοινωνική αναδόμηση και αστική διακυβέρνηση στις μεγάλες μητροπόλεις: Παρίσι, Ρίο ντε Τζανέιρο και Σάο Πάολο», το οποίο διακόπηκε το 2001, και του οποίου Γάλλος συντονιστής ήταν ο γράφων· το τρίτο είναι ένα ευρωπαϊκό δίκτυο έρευνας για το διαχωρισμό στις μεγάλες μητροπόλεις –Αθήνα, Βερολίνο, Κοπενχάγη, Λονδίνο, Μαδρίτη, Παρίσι–, με συντονιστή επίσης τον γράφοντα, «Κοινωνική αλλαγή και χωρικός διαχωρισμός στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις», το οποίο ξεκίνησε το 1999.

Αλλά τα ερωτήματα της έρευνας και οι ερμηνείες που προτείνει δεν είναι ποτέ τόσο ανεξάρτητες από τις κατηγορίες των δημόσιων πολιτικών, όπως θα ήθελε το ιδεατό μοντέλο της «πολιτείας των επιστημόνων»: οι διαντιδράσεις μεταξύ της εργασίας των ερευνητών και των δημόσιων πολιτικών είναι πολλαπλές και αναπόφευκτες, και είναι επίσης στις εθνικές ιδιαιτερότητες, καθώς και στις διακυμάνσεις και τις αμφισημίες τους, που βρίσκουμε ουσιώδεις διαφορές, πέρα από τις επιφανειακές συγκλίσεις, στη μάχη ενάντια στον αστικό διαχωρισμό. Είναι αυτές οι διαφορές των δημόσιων πολιτικών, και οι διαντιδράσεις τους με την εργασία των ερευνητών, που θα αποτελέσουν το αντικείμενο του δεύτερου μέρους του άρθρου.

ΑΝΑΛΥΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΣΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ, ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Η παγκόσμια διάδοση των προτάσεων του R. Park, των μοντέλων των E. Burgess και R. Hoyt, στη συνέχεια των μεθόδων της «παραγοντικής οικολογίας»,⁵ μοιάζει να δημιούργησε διεθνώς μια κοινή κουλτούρα κατηγοριών και μεθόδων. Ωστόσο, αν κοιτάξουμε προσεκτικά τις έρευνες που έχουν αναπτυχθεί στις διάφορες χώρες, αυτή η συμφωνία προσέγγισης είναι πιο μειωμένη από ό,τι φαίνεται. Μπορούμε να το δείξουμε σε μερικά παραδείγματα εξετάζοντας τα τρία μεθοδολογικά προβλήματα που πρέπει να λυθούν για να αναλυθεί ο διαχωρισμός σε μια πόλη (E. Préteceille, 2004).

Ποιες κατηγορίες;

Το πρώτο πρόβλημα είναι αυτό των διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών οι οποίες μας απασχολούν αναφορικά με τον μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό διαχωρισμού των μεν σε σχέση με τις δε. Είναι ένα μεθοδολογικό πρόβλημα –για το ποιους δείκτες περιγραφής της κοινωνικής δομής να επιλέξουμε λαμβάνοντας υπόψη τα υπάρχοντα δεδομένα– αλλά είναι επίσης, κατ' αρχήν, ένα θεωρητικό πρόβλημα – για το ποιες είναι οι κατάλληλες αρχές ανάλυσης της κοινωνικής δομής της πόλης.

Σε αυτό το σημείο, δεν μπορούμε παρά να υπογραμμίσουμε την αντίθεση μεταξύ των ΗΠΑ και της Γαλλίας. Μια γρήγορη επισκόπηση της αμερι-

5. Βλ. C. Rhein (1994) για μια ανάλυση της εξέλιξης των προσεγγίσεων του διαχωρισμού με αφετηρία τις προτάσεις της πρώτης Σχολής του Σικάγο.

κάνικης κοινωνιολογικής βιβλιογραφίας δείχνει ότι η πλειονότητα των δημοσιευμένων εργασιών που αναφέρονται στο διαχωρισμό αφορά στο φυλετικό διαχωρισμό: είναι η διαίρεση ανάμεσα σε λευκούς και μαύρους, έπειτα μεταξύ λευκών και «εθνο-φυλετικών μεινοτήτων», η οποία θεωρήθηκε ως το μείζον πρόβλημα προς επεξεργασία στην ανάλυση του αστικού διαχωρισμού. Ας σημειώσουμε ότι το πρόγραμμα έρευνας του R. Park (*The growth of the City. An introduction to a research project*, ό.π., 1925, σ. 47-63) ήταν ευρύτερο και πραγματευόταν τόσο το ζήτημα των κοινωνικών τάξεων όσο και αυτό της καταγωγής των μεταναστών. Ένας μικρότερος αριθμός βορειο-αμερικανικών εργασιών λαμβάνει υπόψη άλλους δείκτες, ιδιαίτερα εκείνους που παραπέμπουν στις κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες, αλλά αυτοί οι δείκτες είναι κυρίως συνεχείς μεταβλητές, όπως το επίπεδο εισοδήματος και το επίπεδο σπουδών, παραπέμποντας σε μια αντίληψη για την κοινωνική διαστρωμάτωση που επικεντρώνει στη διαβάθμιση και όχι στις διακριτές τομές. Αντίθετα, στη γαλλική περίπτωση, η πλειονότητα των ερευνών ευνόησαν το ερώτημα του διαχωρισμού μεταξύ κοινωνικών τάξεων, ή μεταξύ διακριτών κοινωνικο-οικονομικών κατηγοριών, όπως ορίζονται με τη βοήθεια της μεταβλητής της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας, η οποία έχει ορισθεί από το INSEE⁶ με βάση αρχές που εμπνέονται από την ανάλυση των κοινωνικών τάξεων και έχει χρησιμοποιηθεί συστηματικά για τις απογραφές και διάφορες άλλες έρευνες.⁷

Υπάρχει λοιπόν μια πρώτη αρχή διάστασης ανάλογα με το αν θεωρούμε τις εθνο-φυλετικές ή κοινωνικο-οικονομικές διαφορές ως τα μείζονα ερωτήματα της διαφοροποίησης των αστικών χώρων. Στην περίπτωση των μελετών σχετικά με τις βρετανικές πόλεις, η παρόδοση κατασκευάστηκε κυρίως πάνω στις κοινωνικο-οικονομικές διαφορές, χρησιμοποιώντας τις διακρίσεις μεταξύ κοινωνικών τάξεων (*social classes*), ή μεταξύ κοινωνικοοικονομικών ομάδων (*socio-economic groups*), οι οποίες εμφανίζονται στην απογραφή, αλλά, πιο πρόσφατα, η προσοχή στράφηκε στον εθνο-φυλετικό διαχωρισμό, με τη διευκόλυνση των σχετικών στατιστικών αναλύσεων από την εισαγωγή στην απογραφή μιας ερώτησης φυλετικού αυτο-προσδιορισμού το 1990.

Στη βραζιλιάνικη περίπτωση, οι περισσότερες εργασίες αφορούν πρωτίστως στις κοινωνικο-οικονομικές διαφορές και ολιγάριθμες στις εθνο-

6. Εθνικό Ινστιτούτο Στατιστικής και Οικονομικών Μελετών, ομόλογο της ΕΣΥΕ (Institut National de la Statistique et des Études Économiques, homologue de l'IBGE).

7. Σχετικά με την ιστορία του ορισμού και της χρησιμοποίησης των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, βλ. A. Desrosières και L. Thévenot 1988.

φυλετικές διαφορές – με κάποιες παλαιότερες εξαιρέσεις, όπως οι έρευνες του Costa Pinto (1953), ή πιο πρόσφατες όπως αυτές του E. Telles (2003). Σε κάθε περίπτωση, ο διαχωρισμός έχει πρωτίστως αναλυθεί στις μελέτες για τις βραζιλιάνικες πόλεις μέσα από την επικέντρωση, από τη μία πλευρά, στις φτωχότερες κατηγορίες, από την άλλη, πιο σπάνια, στις πλουσιότερες, χωρίς να έχει ληφθεί υπόψη με συστηματικό τρόπο η χωροθέτηση της κατοικίας των ενδιάμεσων κατηγοριών.

Πώς να λάβουμε υπόψη αυτές τις διαφορές, και μπορούμε να τις ξεπεράσουμε για να ανταποκριθούμε στην ανάγκη διεθνών συγκριτικών προσεγγίσεων στις οποίες μας παρακινούν τα παραδείγματα που επιμένουν στις συγκλίσεις, όπως αυτό της οικουμενόπολης;

Μια πρώτη εξήγηση παραπέμπει στα διαθέσιμα δεδομένα, στο βαθμό που οι εμπειρικές έρευνες για το διαχωρισμό εξαρτώνται εντόνως από τα δεδομένα των απογραφών (ή από τα επίσημα δεδομένα ίδιου τύπου στις χώρες χωρίς απογραφή αλλά με καταγραφή πληθυσμού, αφού οι ερευνητές έχουν πολύ σπάνια την ευκαιρία να διεξάγουν οι ίδιοι έρευνες οι οποίες να επιτρέπουν το λεπτομερή προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της κοινωνικής δομής του πληθυσμού στις διαφορετικές γειτονίες της πόλης. Θα επανέλθουμε σε αυτό το σημείο αργότερα, το οποίο είναι ένας ισχυρός περιορισμός που απορρέει από την πολιτικο-διοικητική λογική των μηχανισμών της δημόσιας στατιστικής.

Ας σημειώσουμε, ωστόσο, ότι ο περιορισμός δεν είναι απόλυτος. Έτσι, οι απογραφές συνήθως καταχωρούν λεπτομερώς την απασχόληση των ενεργών προσώπων, σύμφωνα με καταλόγους επαγγελματών οι οποίοι περιλαμβάνουν πολλές εκατοντάδες θέσεων. Με την επιφύλαξη ότι οι ερευνητές μπορούν να έχουν πρόσβαση σε ατομικά δεδομένα, είναι λοιπόν δυνατή η συνομάδωση αυτών των απασχολήσεων σε κοινωνικές ομάδες, ορισμένες σύμφωνα με μια ρητή θεωρητική λογική διαφορετική από αυτή των επίσημων μεγάλων κοινωνικο-οικονομικών κατηγοριοποιήσεων – οι οποίες άλλωστε δεν υπάρχουν πάντα. Αυτός είναι ο τύπος εργασίας που πραγματοποίησε το διεθνές δίκτυο ερευνητών που δηύθινε ο J. Goldthorpe για τη συγκριτική μελέτη της κοινωνικής κινητικότητας (βλ., για παράδειγμα, Erikson και Goldthorpe, 1993), είναι η προοπτική που πρότεινε ο L. Chauvel για τη συγκριτική μελέτη των κοινωνικών ανισοτήτων (Chauvel κ.ά., 2002). Μαζί με τον J. Leal σχεδιάσαμε μια προσέγγιση αυτού του τύπου για τη μελέτη σύγκρισης του αστικού διαχωρισμού στο Παρίσι και τη Μαδρίτη (Leal, 1990· Préteceille, 1992), και είναι επίσης ο προσανατολισμός του ερευνητικού προγράμματος το οποίο δρομολογήσαμε με τον L.-

C. Ribeiro για τη σύγκριση μεταξύ Παρισιού, Ρίο ντε Τζανέιρο και Σάο Πάολο (βλ. Préteceille και Ribeiro, 1999) για την οποία επεξεργαστήκαμε κατηγορίες *socio-ocupacionais* εμπνεόμενες από τις γαλλικές κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες. Για τη μελέτη της Αθήνας, ο Θ. Μαλούτας κατασκεύασε επίσης κατηγορίες που πλησιάζουν αρκετά στις γαλλικές κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες (Maloutas, 1993, 1996, 1998).

Πρέπει να υπογραμμίσουμε ωστόσο ότι, πέραν αυτών των μεθοδολογικών προβλημάτων, η υιοθέτηση κοινών κοινωνικών ταξινομήσεων δεν προχωρά χωρίς άλλες δυσκολίες. Η περιγραφική αποτελεσματικότητα ενός συστήματος κοινωνικής κατηγοριοποίησης δεν στηρίζεται μόνο στη θεωρητική αριότητα της κατασκευής της, αλλά, επίσης, στην καταλληλότητά της για τα ταξινομούμενα υποκείμενα, ή, για να το πούμε διαφορετικά, στην εγγύτητα ανάμεσα στην «αυθόρμητη» ή «διάχυτη» κοινωνική κατηγοριοποίηση και τη στατιστική κατηγοριοποίηση. Η ισχύς των γαλλικών κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών, όπως το υπογράμμισαν οι Desrosières και Thévenot (1988) οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στο γεγονός ότι αυτές οι κατηγορίες εμπνέονταν, κατά ένα μέρος, από τις κατηγορίες που θεσπίστηκαν ως αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων μεταξύ εργοδοτών και συνδικάτων. Επιπλέον, η εμπειρική ποιότητα των ερευνών είναι καλύτερη όσο είναι μεγαλύτερη η εγγύτητα μεταξύ της γλώσσας των ερευνητών και αυτής των ερευνώμενων (βλ. τις θέσεις του A. Cheny, όσον αφορά αυτό το σημείο, στο Chauvel κ.ά., 2002, και την ανάλυσή του για την «περιγραψιμότητα» των επαγγελματιών, Cheny, 1997). Η κατασκευή κοινών κατηγοριών για τη συγκριτική ανάλυση δεν πρέπει να παραμελεί αυτά τα ερωτήματα, οι απαντήσεις στα οποία δεν είναι προφανείς.

Οι δυσκολίες ίσως είναι ακόμη πιο σημαντικές για τους καταλόγους⁸ εθνο-φυλετικής κατηγοριοποίησης, στο βαθμό που η κοινωνικο-πολιτική ιστορία εντός της οποίας κατασκευάζονται αυτές οι κατηγορίες είναι πιθανότατα πιο ιδιόζουσα σε κάθε χώρα από ό,τι αυτή του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού εργασίας στην οικονομία. Οι τρόποι κατηγοριοποίησης των απογραφών που αναφέρονται ρητά ή άρρητα στις εθνο-φυλετικές διαφορές είναι πολύ διαφορετικοί (βλ. P. Simon, 1997, 1998), και στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι αδύνατο να τους αντιπαραβάλλουμε. Για παράδειγμα, δεν μπορούμε να καταστήσουμε συγκρίσιμες τις κατηγορίες «χρώματος» της βραζιλιάνικης απογραφής, και τις κατηγορίες εθνικότητας και χώρας γέννησης της γαλλικής απογραφής.

8. Nomenclatures στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

Η ικανότητα αυτόνομου ορισμού συγκρίσιμων κοινωνικών κατηγοριών από τους ερευνητές είναι έτσι περιορισμένη και πλαισιώνεται έντονα από τους πολιτικο-διοικητικούς ορισμούς. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι οι ερευνητές απέχουν από τη χρησιμοποίηση των δυνατοτήτων επεξεργασίας που υπάρχουν, μέσα σε αυτά τα όρια, κατηγοριών καλύτερα προσαρμοσμένων στα ερευνητικά τους ερωτήματα, και αρκούνται συνήθως, κυρίως στις μελέτες για το διαχωρισμό, στη χρησιμοποίηση των δεδομένων όπως αυτά διατίθενται από τους στατιστικούς οργανισμούς, κάτι που ενισχύει την υπεροχή των πολιτικο-διοικητικών κατασκευών του προβλήματος.

Ποιες κατηγορίες πρέπει λοιπόν να επιλέξουμε, ή ενδεχομένως να κατασκευάσουμε; Ο διαχωρισμός είναι πριν από όλα υπόθεση κοινωνικών τάξεων, ή φυλής και εθνικότητας, ή εκπαίδευσης, εισοδήματος, πολιτισμικών προτιμήσεων κ.λπ.;

Θα προτείνουμε εδώ την ιδέα ότι η επιλογή των μεταβλητών θα έπρεπε να προκύπτει από την επιλογή του κοινωνικού προβλήματος που πρόκειται να μελετηθεί, δηλαδή των υποθέσεων σχετικά με τις διαδικασίες κοινωνικής διαίρεσης του χώρου. Σε αυτήν την προοπτική, είναι επίσης α priori νόμιμο να μελετήσουμε τη μία ή την άλλη διάσταση. Το ιδανικό είναι να προβούμε σε τόσες αναλύσεις όσες είναι και οι υποθέσεις και, συνεπώς, οι επιλογές κατάλληλων κατηγοριών για να αναλύσουμε στη συνέχεια τις αλληλοσυσχετίσεις τους, τις συγκλίσεις ή αποκλίσεις τους. Μένει το ερώτημα να μάθουμε αν, τελικά, μια διάσταση του διαχωρισμού είναι πιο έντονη από κάποια άλλη, ερώτημα στο οποίο είναι αρκετά δύσκολο να απαντήσουμε, από τη μία πλευρά, διότι τα αποτελέσματα που λαμβάνουμε με διαφορετικές κατηγορίες σπανίως είναι συγκρίσιμα απο μεθοδολογική άποψη, από την άλλη πλευρά, διότι οι ίδιες οι κατηγορίες δεν είναι ανεξάρτητες: η συσχέτιση μεταξύ του να είσαι φτωχός και του να είσαι μαύρος είναι ισχυρή στη Βραζιλία, όπως είναι ισχυρή στη Γαλλία η συσχέτιση μεταξύ της καταγωγής από το Μαγκρέμπ με το να είσαι εργάτης ή υπάλληλος χαμηλής ειδίκευσης.

As σημειώσουμε, ολοκληρώνοντας αυτό το θέμα, ότι είναι οι διαθέσιμες ή/και χρησιμοποιούμενες διαφορετικές κατηγορίες ανάλυσης του κοινωνικού, αυτό που καθιστά περισσότερο δύσκολη τη σύγκριση μεταξύ πόλεων διαφορετικών χωρών. Ακόμη και όταν μπορούμε να επιδοθούμε στη δύσκολη εργασία κατασκευής συγκρίσιμων κατηγοριών, ανακαλύπτουμε αρκετά γρήγορα ότι δεν μπορούμε να τις μεταφέρουμε αυτούσιες από τη μία χώρα στην άλλη, στο βαθμό που, για παράδειγμα, οι κοινωνι-

κο-οικονομικές κατηγορίες μεταφράζουν τα στοιχεία του εργασιακού δικαίου και της κοινωνικής πρόνοιας, τα οποία στην ιστορία καθεμιάς έχουν την ιδιαιτερότητά τους.⁹

Ποιες οι χωρικές υποδιαίρεσεις των αστικών χώρων;

Το δεύτερο μεθοδολογικό πρόβλημα είναι αυτό του ορισμού των χωρικών ενοτήτων βάσει των οποίων είναι πρόσφορο να αναλυθεί η κοινωνική διαίρεση του χώρου. Αυτό το πρόβλημα στην πραγματικότητα είναι διττό. Το πρώτο ερώτημα αφορά το σύνολο που θα μελετηθεί, το δεύτερο τις στοιχειώδεις χωρικές ενότητες που θα συγκριθούν.

Στη βιβλιογραφία των κοινωνικών επιστημών για την πόλη βρούσκουμε δύο απαντήσεις στο πρώτο ερώτημα: είτε ευνοείται η ανάλυση ορισμένων επιμέρους χώρων, είτε μελετάται συστηματικά το σύνολο μιας πόλης.

Η πρώτη προσέγγιση μπορεί να υπακούει σε υποθέσεις του ερευνητή σχετικά με τους χώρους που έχουν τη μεγαλύτερη σημασία για τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς της πόλης – έτσι στις ΗΠΑ τρεις τύποι χώρων προσέλκυσαν την προσοχή στις μελέτες για την εξέλιξη της κοινωνικής δομής των πόλεων, από τη μία πλευρά οι εθνο-φυλετικές μειονότητες, από την άλλη πλευρά οι «αναβαθμισμένες» περιοχές, κεντρικές περιοχές τις οποίες καταλαμβάνουν οι νέες ανώτερες κατηγορίες (gentrification), και, τέλος, οι περίκλειστες κοινότητες (gated communities), περιαστικοί χώροι αυτο-διαχωρισμού των πιο παραδοσιακών μεσαίων-ανώτερων τάξεων. Η επιλογή ιδιαίτερων τύπων χώρων μπορεί επίσης να απορρέει από την αποδοχή από την πλευρά του ερευνητή του προσδιορισμού από τις δημόσιες πολιτικές «χώρων-προβλημάτων», κυρίως οι φτωχές περιοχές οι οποίες θεωρείται ότι αποτελούν κίνδυνο για την τάξη της πόλης, είτε αυτή η τάξη νοείται με όρους κοινωνικής συνοχής, η οποία απειλείται από τις πολύ έντονες κοινωνικές ανισότητες και διαχωρισμούς, είτε με όρους βίας και ανασφάλειας: έτσι στη Γαλλία ένα μεγάλο μέρος των ερευνών επικεντρώθηκαν στις «περιοχές σε δυσχέρεια»,¹⁰ οι οποίες πρόσφατα ονομάστηκαν «ευαίσθητες αστικές ζώνες», όπως στη Μεγάλη Βρετανία επικεντρώθηκαν στις «problem areas»¹¹ των «inner cities».¹²

9. Βλέπε τη συζήτηση σχετικά με αυτό το ερώτημα στο θεματικό αφιέρωμα του *Sociétés Contemporaines*, 2002, σ. 45-46.

10. Quartiers en difficulté στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

11. Προβληματικές περιοχές (Σ.τ.Μ.).

12. Κεντρικές περιοχές (Σ.τ.Μ.).

Αυτή η μεθοδολογική επιλογή έχει το πλεονέκτημα να εστιάζει την ανάλυση σε φαινόμενα πιο έντονα και πιο αισθητά από την κοινωνία. Έχει το μειονέκτημα να μην δίνει παρά μια μερική και διχοτομική ή τριχοτομική εικόνα της αστικής κοινωνικής δομής, η οποία μπορεί να απολήξει, πέρα από την υπερβολική απλούστευση και τη συσκοτίση καταστάσεων που παρουσιάζουν μικρότερες αντιθέσεις, στην παραγωγή εσφαλμένων εικόνων λόγω μεθοδολογικής κατασκευής: στις βραζιλιάνικες πόλεις, η επιλογή της διάκρισης και της σύγκρισης μεταξύ «φαβέλα» και «μη-φαβέλα» μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα μιας επιδείνωσης της κοινωνικής απόστασης ανάμεσα σε αυτά τα δύο σύνολα (απόκλιση των κοινωνικών προφίλ), και, συνεπώς, μιας τάσης αστικού δυϊσμού, ενώ τίποτα δεν αποδεικνύει πράγματι ότι μεγθύνεται η απόκλιση ανάμεσα στις φαβέλες και τις άλλες λαϊκές ή και μεσαίες περιοχές, την ώρα που η αυξημένη απόκλιση μπορεί να είναι κατά κύριο λόγο η συνέπεια του πιο αποκλειστικού χαρακτήρα των προνομιούχων χώρων των ανώτερων τάξεων.¹³

Η δεύτερη προσέγγιση συνίσταται στο να λάβουμε υπόψη το σύνολο της πόλης, με την έννοια της οικονομικής και κοινωνικής ενότητας. Είναι η προσέγγιση που εγκαινίασε ο R. Park με την ιδέα της πόλης ως συστήματος, της οποίας οι περιοχές έχουν σχέσεις δομικής αλληλεξάρτησης η μία με την άλλη. Έτσι αναπτύσσεται η πλειονότητα των συστηματικών προσεγγίσεων του διαχωρισμού, συμφωνώντας, κατά κάποιον τρόπο, επί της ουσίας με την ιδέα του διαχωρισμού ως άνισης κατανομής των κατηγοριών του πληθυσμού μεταξύ των χωρικών υποδιαιρέσεων της πόλης.

Αυτή η προσέγγιση θέτει με τη σειρά της ένα πρόβλημα μεθόδου, το οποίο είναι αυτό της ταυτοποίησης των ορίων του αστικού χώρου ή, για τις μεγάλες πόλεις, του μητροπολιτικού χώρου. Ορισμένες χώρες επιμένουν σε έναν πολιτικο-διοικητικό ορισμό –πέρα από ένα όριο μεγέθους ένας δήμος θεωρείται αστικός– και δεν ταυτοποιούν αυτομάτως τους μητροπολιτικούς χώρους, όταν αυτοί περιλαμβάνουν έναν αριθμό διαφορετικών δήμων. Είναι η περίπτωση της Βραζιλίας, για παράδειγμα, όπου οι μητροπολιτικές περιοχές απορρέουν και εδώ από έναν πολιτικο-διοικητικό ορισμό. Είναι σαφές ότι, σε αυτές τις περιπτώσεις, η σύλληψη του

13. Ένα εξώφθαλμο παράδειγμα αυτού του μεθοδολογικού σφάλματος βρίσκεται στο άρθρο των Ribeiro και do Lago (2001), ενώ η ανάλυση των μετασχηματισμών της μητρόπολης carioca στη δεκαετία του 1980, την οποία είχαμε πραγματοποιήσει από κοινού με αυτούς τους δύο συγγραφείς, έδειχνε ότι η αύξηση της αστικής κοινωνικής πόλωσης προέρχονταν κυρίως από την εξέλιξη των χώρων των ανώτερων τάξεων προς πιο αποκλειστικά κοινωνικά προφίλ.

χώρου μιας πόλης στο σύνολό της δυσχεραίνεται, κάτι που οδηγεί αρκετούς συγγραφείς να παραμένουν στη μελέτη του χώρου του κεντρικού δήμου, κάτι που μπορεί να εισαγάγει πολλές στρεβλώσεις και λάθη στα συμπεράσματα. Άλλες χώρες εισήγαγαν πολύ πιο εκλεπτυσμένους ορισμούς του αστικού χώρου, παραδοσιακά βασισμένους στα κριτήρια φυσικής συνέχειας, όπως η περίπτωση της Γαλλίας με τον ορισμό των *πολεοδομικών συγκροτημάτων*,¹⁴ που σήμερα ονομάζονται *αστικές ενότητες*,¹⁵ οι οποίες αγγίζουν τα όριά τους όταν οι εγγύτερες κατασκευές βρίσκονται σε απόσταση τουλάχιστον 200 μέτρων. Αυτός ο ορισμός σήμερα δεν είναι ικανοποιητικός, λόγω του διπλού γεγονότος της ανάπτυξης των μεταφορών και των πολεοδομικών πολιτικών που εξαιρούν τις ασυνέχειες προκειμένου να σχεδιαστούν πράσινοι χώροι. Κάτι που παράγει τη γνωστή στους ειδικούς των μεταφορών «επένεργεια του τούνελ»:¹⁶ δύο χώροι μπορούν να είναι «κοντινοί» για τους κατοίκους διότι συνδέονται καλά ο ένας με τον άλλο και συνιστούν για τις πρακτικές τους έναν συνεχή χώρο, ενώ χωρίζονται από χώρους πρασίνου ή αγροτικούς χώρους. Κάτι που οδήγησε στη Γαλλία το INSEE να εισαγάγει την έννοια του «αστικού βελιγκενούς»¹⁷,¹⁸ σαφώς πιο περιεκτική από αυτή του συγκροτήματος, και η οποία αποκαθιστά τη συστημική ενότητα μητροπόλεων που περιέχουν πολλά συγκροτήματα, προσθέτοντας σε αυτήν εξίσου τη διάχυτη περιαστική αστικοποίηση, η οποία αναπτύχθηκε πολύ. Άλλοι ειδικοί χρησιμοποιούν την έννοια της «λειτουργικής αστικής περιοχής»,¹⁹ που στη μελέτη του Λονδίνου, για παράδειγμα, οδηγεί στην ένταξη του *Greater London*, όπως περικλείεται από την *green belt*²⁰ του, σε ένα ευρύτερο σύνολο που ξεπερνά ακόμη και το *South-East*.²¹

Το ερώτημα των χωρικών υποδιαιρέσεων είναι συμπληρωματικό με το προηγούμενο. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ερευνητές δεν έχουν άλλη επιλογή από το να χρησιμοποιήσουν τις θεσμικές υποδιαιρέσεις σύμφωνα με τις οποίες έχουν οργανωθεί τα δεδομένα των απογραφών: δήμοι, ενδεχομένως γειτονιές των δήμων όταν μια τέτοια υποδιάρθρωση υπάρχει με

14. Agglomérations urbaines στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

15. Unités urbaines στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

16. Effet tunnel στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

17. Aire urbaine στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

18. Βλ. Le Jeannic et Vidalenc, 1997.

19. Région urbaine fonctionnelle στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

20. Πράσινη ζώνη (Σ.τ.Μ.).

21. Βλ. Buck κ.ά., 2002, κεφ.2.

τρόπο επίσημο και συστηματικό. Σε αυτήν την περίπτωση, η κλίμακα της ανάλυσης επιβάλλεται από αυτήν την υποδιαίρεση, κάτι που μπορεί να θέσει προβλήματα υποτίμησης ορισμένων διαστάσεων του διαχωρισμού σε άλλες πιο λεπτές κλίμακες – στη Γαλλία, το μέσο μέγεθος των αστικών δήμων είναι αρκετά μικρό, περίπου 15.000 κάτοικοι στην παριζιάνικη μητροπολιτική περιοχή εκτός Παρισιού, αλλά ένας αριθμός προαστιακών δήμων 50.000 κατοίκων περιλαμβάνουν μια παλιά κεντρική περιοχή, ένα σύνολο μονοκατοικιών²² της δεκαετίας του 1930, ένα σύνολο κοινωνικής κατοικίας της δεκαετίας του 1960, μια περιοχή συνιδιοκτησιών της δεκαετίας του 1980, με πληθυσμούς αρκετά διαφορετικών προφίλ. Επιπλέον, οι ανομοιότητες μεγέθους μεταξύ των δήμων μπορούν να καταστήσουν τις αναλύσεις από στατιστική άποψη πιο ασταθείς.

Σπανιότερα, οι ερευνητές μπορούν να διαθέτουν δεδομένα σύμφωνα με διαφορετικές κλιμακωτές χωρικές υποδιαίρεσεις – είναι η περίπτωση των ΗΠΑ όπου μπορούμε να διαθέτουμε δεδομένα μέχρι το λεπτομερές επίπεδο του *census tract*²³: είναι η περίπτωση της Γαλλίας από το 1999 όπου μπορούμε να έχουμε πρόσβαση σε ορισμένα δεδομένα στο επίπεδο περιοχών 2.000 περίπου κατοίκων, τα IRIS, για τις κοινότητες των οποίων το μέγεθος ξεπερνά αυτό το όριο. Το πιο αναλυτικό επίπεδο δεν είναι ωστόσο χρησιμοποιήσιμο στατιστικά για μεταβλητές κάπως περίπλοκες, όταν τα δεδομένα προέρχονται από ένα στατιστικό δείγμα (δειγματοληψία στο 1/4 στη Γαλλία το 1999). Μπορεί λοιπόν να τεθεί το ζήτημα της εκ νέου ομαδοποίησης αυτών των ενοτήτων σε μεγαλύτερες περιοχές, κάτι που εγείρει δυσκολίες επιλογής των ορίων, η οποία προϋποθέτει μια καλή γνώση του πεδίου και των κατάλληλων χαρτογραφικών μέσων: είναι μια εκτεταμένη δουλειά όταν πρόκειται για μια μεγάλη πόλη στην οποία λίγοι ερευνητές έχουν το κουράγιο να επιδοθούν.²⁴

Πέρα από τις μεθοδολογικές δυσκολίες, τίθεται το ερώτημα της επιλογής της ορθότερης κλίμακας, όταν μπορούμε να επιλέξουμε. Θα μπορούσαμε να μπούμε στον πειρασμό να επιλέγουμε συστηματικά την πιο αναλυτική υποδιαίρεση, η οποία θα αποκάλυπτε την «αληθινή» γεωγραφία της κοινωνικής διαίρεσης. Θα ξεχνούσαμε όμως ότι η χωρική περιγραφή

22. Pavillonnaire στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

23. Απογραφικός τομέας (Σ.τ.Μ.).

24. Προχωρήσαμε σε μια τέτοια συνομάδωση των *setores censitarios* της μητροπολιτικής περιοχής του Rio de Janeiro σε ζώνες μελέτης 12.000 περίπου κατοίκων για τη μελέτη, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, του κοινωνικού διαχωρισμού σε αυτή την πόλη η οποία διεξήχθη με τη συνεργασία του IPPUR.

της κοινωνικής διαίρεσης έχει ως στόχο την κατανόηση των κοινωνικών ανισοτήτων και πρακτικών που απορρέουν από την τελευταία· έτσι, αν ορισμένες κοινωνικές πρακτικές οργανώνονται πραγματικά στο επίπεδο της «γειτονιάς», του «neighborhood»,²⁵ άλλες οργανώνονται σε πιο μεγάλη κλίμακα –του κτηρίου, του δρόμου– και άλλες σε πιο μικρή κλίμακα – του δήμου, ως κοινού πολιτικού χώρου, ως πρόσβασης σε ορισμένους εξοπλισμούς και ως χώρου επιβολής και απόδοσης τοπικών φόρων, του πολεοδομικού συγκροτήματος, της «δεξαμενής εργασίας»²⁶ κ.λπ. Όπως δεν υπάρχουν κοινωνικές κατηγορίες a priori πιο πρόσφορες, έτσι δεν υπάρχει και χωρική υποδιαίρεση που να επιβάλλεται a priori. Πρέπει να επιλέξουμε –όταν έχουμε την επιλογή– εκείνο το χωρικό επίπεδο του οποίου η κλίμακα αντιστοιχεί στην κοινωνική πρακτική της οποίας την ανάλυση θέλουμε να ευνοήσουμε.

Η ποικιλομορφία των ορισμών των αστικών χώρων και των ενδο-αστικών υποδιαίρεσεων είναι επίσης μια πηγή δυσκολιών στη σύγκριση του διαχωρισμού μεταξύ πόλεων, ακόμη περισσότερο μεταξύ διαφορετικών χωρών.

Ποιες οι στατιστικές μέθοδοι;

Το τρίτο μεθοδολογικό πρόβλημα που πρέπει να λυθεί για τη διεξαγωγή μιας συστηματικής ανάλυσης του διαχωρισμού είναι αυτό της επιλογής της στατιστικής μεθόδου.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο τύπους προσέγγισης της μέτρησης του διαχωρισμού:²⁷

Ο πρώτος είναι αυτός των συνολικών δεικτών, από τους οποίους οι πιο συνήθεις είναι ο δείκτης ανομοιότητας –ο οποίος συγκρίνει την κατανομή δύο κατηγοριών στις υπό μελέτη χωρικές ενότητες– και ο δείκτης διαχωρισμού – ο οποίος συγκρίνει την κατανομή μιας κατηγορίας με αυτή του υπόλοιπου πληθυσμού.

Αυτοί οι δείκτες έχουν δύο κύρια πλεονεκτήματα. Αφενός, ο συνθετικός τους χαρακτήρας μάς επιτρέπει να δώσουμε ένα εύκολα κοινοποιήσιμο αποτέλεσμα του οποίου η ερμηνεία είναι αρκετά απλή – δεδομένου ότι

25. Με τη σημείωση, ωστόσο, ότι ο προσδιορισμός της γειτονιάς ως βιωμένου χώρου είναι πάντοτε δύσκολος και, επιπροσθέτως, ποικίλλει για τους κατοίκους ανάλογα, μεταξύ άλλων, με την ηλικία και την κοινωνική κατηγορία, όπως έχουν δείξει πολλές έρευνες.

26. Bassin d'emploi στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

27. Βρίσκουμε μια σε βάθος συζήτηση των διαφορετικών προσεγγίσεων και μεθόδων στο Rhein (1994).

η τιμή του δείκτη ανομοιοότητας μπορεί να εκληφθεί χονδρικά ως το ποσοστό της πρώτης κατηγορίας που θα έπρεπε να αλλάξει κατοικία έτσι ώστε η κατανομή της να είναι ταυτόσημη με αυτή της δεύτερης. Αφετέρου, επιτρέπουν να συνοψίσουμε τις εξελίξεις, να δώσουμε μια απλή απάντηση στο ερώτημα αν ο διαχωρισμός (μεταξύ αυτών των κατηγοριών) αυξάνεται ή μειώνεται (με την προϋπόθεση ότι ο ορισμός των κατηγοριών και οι χωρικές υποδιαιρέσεις παραμένουν ίδια).

Έχουν, όμως, σε αντιστάθμισμα διάφορα μειονεκτήματα.²⁸ Είναι πολύ ευαίσθητοι στον ορισμό των χρησιμοποιούμενων κατηγοριών και στη μορφή και το επίπεδο λεπτομέρειας των χωρικών υποδιαιρέσεων. Κάτι που έχει ως συνέπεια, για παράδειγμα, ότι παρά την απλότητά τους και τον συνθετικό τους χαρακτήρα, μπορούν δύσκολα να χρησιμοποιηθούν για να απαντηθεί το ερώτημα αν μια πόλη είναι πιο διαχωρισμένη απ' ό,τι μια άλλη, κυρίως αν πρόκειται για πόλεις διαφορετικών χωρών. Μπορούν, επίσης, να δώσουν την ίδια μέτρηση για καταστάσεις προοδευτικών μεταβολών των κατανομών ή έντονων αντιθέσεων σε ορισμένους χώρους. Και όπως για όλους τους απλούς δείκτες, είναι σημαντικός ο κίνδυνος να χρησιμοποιηθούν σε συλλογιστικές οι οποίες παραμελούν εντελώς τις μεθοδολογικές επιλογές στις οποίες στηρίζονται.

Αυτοί οι δείκτες χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στις ΗΠΑ, με αρκετά συστηματικό τρόπο, και συχνά για το σύνολο των αστικών χώρων και όχι μόνο για μια ιδιαίτερη πόλη.

Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι παραγοντικές αναλύσεις²⁹ παρέχουν επίσης συνολικούς δείκτες: οι *ιδιοτιμές* που συνδέονται με τους σημαίνοντες παράγοντες, οι οποίες μας δίνουν το ποσοστό της διακύμανσης που εξηγείται από τον κάθε παράγοντα (δηλαδή από το συνδυασμό μεταβλητών οι οποίες τους συνθέτουν)· οι προβολές των μεταβλητών (συντεταγμένες) σε αυτούς τους παράγοντες, κυρίως στον πρώτο ο οποίος μπορεί, αρκετά συστηματικά, να εξομοιωθεί με μια συνθετική μέτρηση κοινωνικής ιεράρ-

28. Το βασικό άρθρο σχετικά με την αξιολόγηση των διαφορετικών δεικτών είναι αυτό των Duncan O. D. και Duncan B. (1955). Σε ένα πιο πρόσφατο κείμενο, οι D. Massey και N. Denton (1988) επιστρέφουν σε αυτή τη συζήτηση σχετικά με ένα σύνολο δεικτών των οποίων συγκρίνουν τα αποτελέσματα για την ανάλυση παρόμοιων προβλημάτων.

29. Αναλύσεις οι οποίες διεξάγονται επί του πίνακα δεδομένων που περιλαμβάνει, για μια πόλη, τις επιλεγμένες χωρικές ενότητες στις γραμμές, τις μεταβλητές κοινωνικής κατηγοριοποίησης στις στήλες και στα κελιά τον αντίστοιχο αριθμό ατόμων. Αυτές οι αναλύσεις αναπτύχθηκαν από την εποχή της πρόσβασης των ερευνητών στους υπολογιστές στη δεκαετία του 1960.

χησης. Αυτός ο τύπος δείκτη έχει το πλεονέκτημα να είναι εξ ορισμού πολυδιάστατος – λαμβάνει υπόψη την κατανομή του συνόλου των κατηγοριών, και δίνει μια μέτρηση των αποκλίσεων μεταξύ χωρικών ενοτήτων σχετικά με τις κατηγορίες που παρουσιάζουν τις περισσότερες διαφορές μεταξύ τους. Αλλά έχει τα ίδια μειονεκτήματα με τους συνολικούς δείκτες και επιπλέον παρουσιάζει έναν αφηρημένο χαρακτήρα που συνδέεται με τη μεθοδολογική περιπλοκότητα της παραγοντικής ανάλυσης, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα η κατανόηση της ερμηνείας αυτών των τιμών (και των παραγόντων) από τον μη ειδικό να είναι πάντα ένα ευαίσθητο ζήτημα.

Ο δεύτερος τύπος προσέγγισης είναι αυτός των τυπολογικών αναλύσεων. Αποσκοπούν στη συνομάδωση των χωρικών ενοτήτων σε «τύπους», «τάξεις» ή «clusters», υποσύνολα τα οποία ορίζονται στη βάση της ομοιότητας των προφίλ κατανομής των κοινωνικών κατηγοριών στις ενότητες που συνομαδώνονται σε καθένα από αυτά. Μπορούμε έτσι να ορίσουμε με ακρίβεια τους διαφορετικούς σχηματισμούς κοινωνικών αναμειξών και αντιθέσεων χωροθέτησης μεταξύ κατηγοριών που δομούν τον κοινωνικό χώρο μιας πόλης. Το πρώτο τους πλεονέκτημα είναι ακριβώς ότι λαμβάνουν υπόψη την περιπλοκότητα των κοινωνικο-χωρικών δομών, μέσα από τη σύζευξη της πολυμεταβλητής μεθόδου (αντί της δυαδικής αντίθεσης μεταξύ δύο κατηγοριών) και της δυνατότητας περιγραφής των κατανομών παρουσιάζοντας ποικίλα γεωγραφικά σχήματα. Το δεύτερο πλεονέκτημά τους είναι ότι ορίζουν τύπους χώρων που μπορούμε στη συνέχεια να αναλύσουμε από την άποψη άλλων διαστάσεων. Μπορούμε να μελετήσουμε την εξέλιξη του κάθε τύπου, και να αναλύσουμε με πιο ειδικό τρόπο τις αιτίες και τις συνέπειες του διαχωρισμού, οι οποίες δεν είναι απαραίτητα ομοιογενείς στους διαφορετικούς τύπους κοινωνικών χώρων. Ωστόσο, είναι και αυτές ευαίσθητες στον ορισμό των κατηγοριών –ίσως κάπως λιγότερο από ό,τι οι συνολικοί δείκτες– όπως και σε αυτόν των χωρικών υποδιαιρέσεων. Και, όπως οι παραγοντικές αναλύσεις στις οποίες συχνά στηρίζονται, η περιπλοκότητά τους καθιστά την κοινοποίησή τους ένα λεπτό ζήτημα και τη συνόπισή τους χωρίς παρανοήσεις δύσκολη: στην περίπτωση των γαλλικών πόλεων, η πλειονότητα των τύπων που συνάγουμε από την ανάλυση χαρακτηρίζονται από την παρουσία σχεδόν όλων των κοινωνικών κατηγοριών, σε ποικίλες δόσεις· για να περιγράψουμε και να δώσουμε όνομα στους τύπους οδηγούμαστε στο να προβάλλουμε τα πιο διακριτικά γνωρίσματα, για παράδειγμα την πιο έντονη υπεραντιπροσώπευση κάποιας κατηγορίας· αλλά μια υπερβολικά γρήγορη ανάγνωση δεν θα συγκρατήσει παρά αυτό το γνώρισμα, και θα ξεχάσει τα άλλα στοιχεία του μείγματος.

Αυτές οι αναλύσεις αναπτύχθηκαν αρχικά στις ΗΠΑ, με το ρεύμα αυτού που αποκλήθηκε *παραγοντική οικολογία* (βλ. C. Rhein, 1994). Στη Γαλλία, οι πρώτες εργασίες αυτού του τύπου χρονολογούνται από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, και γνώρισαν μια σημαντική ανάπτυξη με τις εργασίες της N. Tabard, της C. Rhein και τις δικές μου, μεταξύ άλλων.

Θα σημειώσουμε δύο θεωρητικο-μεθοδολογικές διαφορές μεταξύ των αμερικάνικων και γαλλικών εργασιών. Η πρώτη έχει να κάνει με τις μεθόδους παραγοντικής ανάλυσης, συνηθέστερα *ανάλυση κύριων συνιστωσών* (principal components analysis) (PCA – ευκλείδειες αποστάσεις) στις ΗΠΑ, στη Γαλλία *παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών* (analyse des correspondences) (AFC – μέτρηση βάσει του χ^2) που αναπτύχθηκε με αφετηρία τις εργασίες του J.-P. Benzécri (1973) οι διαφορές ανάμεσα στις δύο μπορούν να είναι αμελητέες ή όχι, ανάλογα με τις περιπτώσεις. Μπορούμε να επιχειρηματολογήσουμε υπέρ της ανωτερότητας της ανάλυσης αντιστοιχιών, η οποία είναι καλύτερα προσαρμοσμένη στη μορφή των δεδομένων που χρησιμοποιούνται γενικά (πίνακες πιθανοτήτων), πραγματευόμενη συμμετρικά χωρικές ενότητες και μεταβλητές. Αλλά η PCA συγκριτικά κυριαρχεί και οφείλει την επικράτησή της στην σχεδόν αποκλειστική της παρουσία στα αμερικάνικα εγχειρίδια στατιστικής και στα πιο διαδεδομένα λογισμικά στατιστικής ανάλυσης, τα οποία παράγονται στις ΗΠΑ. Η δεύτερη διαφορά σχετίζεται με τις επιλογές των μεταβλητών. Σύμφωνα με την παράδοση της *παραγοντικής οικολογίας* προβαίνουμε στην ανάλυση ενός πίνακα που περιλαμβάνει πολλαπλές μεταβλητές (φυλή, εισόδημα, επίπεδο εκπαίδευσης, καθεστώς ενοίκισης, κ.λπ.). Ενώ οι προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στη Γαλλία από τις εργασίες της N. Tabard και μετά τείνουν να επιμένουν στο κριτήριο της ομοιογένειας – λόγω του γεγονότος ότι η παραγοντική ανάλυση στηρίζεται στον ορισμό μιας απόστασης που είναι κοινή στις πραγματευόμενες μεταβλητές: η θεωρητική, δηλαδή κοινωνιολογική, σημασία αυτής της απόστασης, δεν εξασφαλίζεται παρά στο βαθμό που αυτές οι μεταβλητές ανήκουν σε ένα ομοιογενές περιγραφικό πεδίο (κανένα λογισμικό στατιστικής ανάλυσης δεν θέτει αυτό το ερώτημα, τους αρκεί ο πίνακας να έχει την απαιτούμενη μαθηματική μορφή και οι υπολογισμοί μπορούν να πραγματοποιηθούν, ακόμη και αν δεν έχουν κανένα νόημα...). Ένας αριθμός Γάλλων ερευνητών προτιμούν λοιπόν να προβαίνουν στην κατασκευή μιας τυπολογίας στη βάση ενός ομοιογενούς συνόλου μεταβλητών (στην πραγματικότητα, των διαφορετικών εκδοχών μίας μόνο μεταβλητής) και στη διασταύρωσή της με άλλες μεταβλητές προβεβλημένες ως συμπληρωματικές-περιγραφικές μεταβλητές, ακόμη περισσότερο στη διασταύρωση πολλαπλών τυπολογιών που έχουν κατασκευαστεί η καθεμία στη βάση ενός ομοιογενούς συνόλου.

Μία από τις συνέπειες των τυπολογικών αναλύσεων είναι η υπογράμμιση της σχετικής συνέχειας στη διακύμανση των κοινωνικών κατανομών καθώς περνάμε από το ένα (κοινωνικό) άκρο της τυπολογίας στο άλλο, αντίθετα με την δυϊστική καρικατούρα της επιλογής των πιο αντιτιθέμενων χώρων. Μία άλλη είναι ότι φανερώνει τις διαφορές των κοινωνικών μειγμάτων που παρουσιάζονται στους διαφορετικούς χώρους – αντίθετα με τη λείανσή τους στους υπολογισμούς των συνολικών δεικτών συνεπεία των μέσων όρων, οι οποίοι τείνουν επίσης, πιο άρρητα, να κατασκευάζουν δυϊστικές αναπαραστάσεις.

Σε κάθε μία από τις τρεις μεθοδολογικές διαστάσεις που επικαλεστήκαμε βλέπουμε ότι οι διαφορές των διαδικασιών επιστημονικής κατασκευής του ερωτήματος του διαχωρισμού ανά χώρα είναι αρκετά μεγάλες, πέρα από μια φαινομενικά κοινή γλώσσα, και ότι αυτές οι διαφορές, οι οποίες εγγράφονται σε ειδικές μεθοδολογίες, καταλήγουν σε αποτελέσματα των οποίων η συγκριτική αντιπαράθεση είναι συχνά ένα λεπτό ζήτημα.

Μένει να πούμε ότι αυτές οι διαδικασίες κατασκευής δεν είναι αποκλειστικά επιστημονικές και ότι, ακόμη και για τους ερευνητές, προσανατολίζονται ή περιορίζονται από κοινωνικές κατασκευές που εντάσσονται κατά κύριο λόγο στο πεδίο των δημόσιων πολιτικών – αυτό είναι που θα συζητήσουμε στο δεύτερο μέρος.

ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Υπάρχει κάτι πιο διαδεδομένο στη ρητορική των αστικών πολιτικών διεθνώς από την προώθηση πόλεων με μικρότερες ανισότητες, λιγότερο κατακερματισμένων σε χωριστούς κοινωνικούς χώρους επιρρεπείς να μετατραπούν σε ανταγωνιστικές κοινότητες; Ωστόσο, από τη στιγμή που κοιτάζουμε από πιο κοντά ό,τι έχει να κάνει με τις εφαρμοζόμενες πολιτικές, οι διαφορές είναι πολύ σημαντικές τόσο στην ένταση των διεξαγόμενων δράσεων όσο και στους προσανατολισμούς τους.

Τα πρώτα ερωτήματα σχετικά με την ομοιογένεια και τη διάρκεια του πολιτικού λόγου για το διαχωρισμό εμφανίζονται όταν παίρνουμε μια μικρή ιστορική απόσταση.

Οι γαλλικές πόλεις: από τον οργανωμένο διαχωρισμό στην πολιτική προβολή του αντι-διαχωρισμού, από τις τάξεις στους αποκλεισμένους

Στη γαλλική περίπτωση, η ανησυχία αυτή αναδύεται ως μείζον θέμα των δημόσιων αστικών πολιτικών στη δεκαετία του 1980. Αποκρυσταλλώνεται για πρώτη φορά στην ψήφιση του νόμου «Προσανατολισμός για την

πόλη» (Orientation pour la Ville) το 1991. Το 2000, η μελέτη των κοινοβουλευτικών αντιπαραθέσεων κατά την υιοθέτηση του νόμου «Αλληλεγγύη και αστική ανανέωση» (SRU-Solidarité et Renouvellement Urbain) δείχνει μια σχεδόν πλήρη ομοφωνία των μελών του κοινοβουλίου, της δεξιάς και της αριστεράς, στην καταγγελία των καταστρεπτικών συνεπειών του διαχωρισμού και διαφωνίες σχετικά με τα μέσα μείωσής τους (A. Gonzales, 2002).

Αλλά αυτή η γενική συμφωνία επί της αρχής είναι πρόσφατη. Το ζήτημα δεν θίχτηκε στους μεγάλους πολεοδομικούς νόμους μέχρι τη δεκαετία του 1970, με τους τελευταίους να περιορίζονται στην προώθηση εργαλείων μιας αποτελεσματικής λειτουργικής οργάνωσης του αστικού χώρου. Και στη δεκαετία του 1960, ο κοινωνικός διαχωρισμός εμφανιζόταν, λιγότερο ή περισσότερο διακριτικά, ως ένας δηλωμένος στόχος των αστικών πολιτικών, όπως μπορούμε να το δούμε για παράδειγμα στους στόχους «εξευγενισμού των κεντρικών λειτουργιών» που ήταν παρόντες σε πολλά χωροταξικά ή πολεοδομικά ρυθμιστικά σχέδια, ή στις επιχειρήσεις αστικής ανάπλασης³⁰ που δρομολογήθηκαν στις λαϊκές περιοχές και τροποποίησαν έντονα το κοινωνικό προφίλ των κατοίκων προς τις μεσαίες και ανώτερες τάξεις (βλ. H. Coing, 1966· F. Godard, κ.ά. 1973). Αυτές οι πολιτικές συνάντησαν την αυξανόμενη αντίθεση των κοινωνικών κινημάτων που κατήγγελλαν την «ανάπλαση-εκτοπισμό» των λαϊκών τάξεων προς τα προάστια. Δεν θα μπορούσαμε ωστόσο να αναγάγουμε τις πολιτικές διαιρέσεις της εποχής σχετικά με το διαχωρισμό σε μια αντίθεση δεξιάς-αριστεράς, διότι αν τα κόμματα της αριστεράς κατήγγελλαν το διαχωρισμό και τη λεγόμενη ανάπλαση-εκτοπισμό στο Παρίσι ή σε άλλα κέντρα πόλεων, προωθούσαν συχνά έναν άλλο διαχωρισμό στα δημοτικά τους προπύργια των «κόκκινων προαστίων», όπου η οικοδόμηση είχε αποκλειστικά στραφεί στην κοινωνική κατοικία, με ρητό στόχο να ενισχύσει τον εργατικό πληθυσμό και να αποφύγει την αύξηση των μεσαίων στρωμάτων, τα οποία συνδέονταν με την ιδιωτική κατασκευή στη βάση της συνιδιοκτησίας,³¹ που αποθάρρυναν με όλα τα μέσα όλως ιδιαίτερος οι κομμουνιστικοί δήμοι.

Στην πιο πρόσφατη περίοδο, διάφορες πολιτικές αλλαγές έδειξαν ότι η ομοφωνία επί της αρχής κάλυπτε έντονες πολιτικές αποκλίσεις επί των πρακτικών. Πολλοί τοπικοί εκλεγμένοι της δεξιάς διαβεβαίωσαν, με την

30. Rénovation urbaine στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

31. Promotion immobilière privée en co-propriété στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

ευκαιρία του νόμου SRU, ότι προτιμούσαν η κοινότητά τους να πληρώνει τις οικονομικές κυρώσεις που προέβλεπε ο νόμος παρά να κατασκευάσει τις κοινωνικές κατοικίες που υπολείπονταν του στόχου που είχε θέσει ο νόμος. Η κυβέρνηση της δεξιάς που ήρθε στην εξουσία το 2002, αν και είχε διαβεβαιώσει ότι δεν θα καταργούσε το νόμο SRU, πρακτικά πάγωσε την εφαρμογή του. Και ο πρόσφατος νόμος Borloo σπρώχνει προς την καταστροφή των υποβαθμισμένων «κατοικιών χαμηλού μισθώματος» (HLM) στις «περιοχές σε δυσχέρεια», κάτι που πολλοί δήμοι υποδέχονται ευνοϊκά, χωρίς να σπεύδουν εξίσου να προγραμματίσουν τις κατασκευές που θα τις αντικαταστήσουν.

Στη γαλλική περίπτωση, μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η πολιτική κατασκευή του ζητήματος του διαχωρισμού, από την εποχή του Haussmann στην πραγματικότητα, επικεντρώθηκε κατά πρώτο στην κίνηση μέσα από την οποία η δράση των κατασκευαστών³² έτεινε να εκδιώξει τις λαϊκές τάξεις από τις κεντρικές περιοχές, με την αντίσταση των κοινωνικών κινημάτων και την κατασκευή κοινωνικών κατοικιών ως αντίμετρα. Στην πιο πρόσφατη περίοδο, από τη δεκαετία του 1980, το πιο οξύ πολιτικό ζήτημα ήταν αυτό των λαϊκών περιοχών των προαστίων, μετατοπίζοντας τον προβληματισμό για το διαχωρισμό προς την αποκλειστική συγκέντρωση φτωχών κοινωνικών στρωμάτων σε μεγάλα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας στην περιφέρεια. Η κοινωνική διάσταση, που είχε διατυπωθεί κυρίως ως ταξική διαφοροποίηση, επαναδιατυπώθηκε με τους όρους του κοινωνικού αποκλεισμού, και επίσης των εθνο-φυλετικών διαφορών, αντιμετωπίζοντας όλο και πιο συχνά το διαχωρισμό των περιοχών σε δυσχέρεια ως διαχωρισμό των φτωχών μεταναστών.

Οι αμερικάνικες πόλεις: από τον φυλετικό διαχωρισμό στην affirmative action³³

Στην περίπτωση των ΗΠΑ, ο κοινωνικός διαχωρισμός, με την έννοια των κοινωνικών τάξεων ή ευρύτερα των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων, δεν ήταν ποτέ ένα αξιοσημείωτο στοιχείο των αστικών πολιτικών, και μόνο σπανίως κάποιοι δήμοι εφάρμοσαν μετριαστικές πολιτικές κοινωνικής κατοικίας. Το φυλετικό ζήτημα ήταν στο επίκεντρο των αντιπαράθεσεων γύρω από το διαχωρισμό. Ας θυμηθούμε ωστόσο ότι, μέχρι τη δεκαετία του 1960, ο φυλετικός διαχωρισμός ήταν ο νόμιμος κανόνας σε

32. Promoteurs immobiliers στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

33. Θετικές δράσεις (Σ.τ.Μ.).

πολύαριθμες πολιτείες. Δεν είναι παρά μετά τις ισχυρές κινητοποιήσεις για τα πολιτικά δικαιώματα στη δεκαετία του 1960 που ο φυλετικός διαχωρισμός έγινε μια πρακτική αρνητικά αξιολογημένη στις πολιτικές αναπαραστάσεις, δηλαδή εδώ και λιγότερο από μισό αιώνα. Όσο για τις δημόσιες πολιτικές που αφορούσαν το διαχωρισμό, είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι πρακτικά δεν επεδίωξαν ποτέ να μειώσουν το διαχωρισμό κατοικίας στις πόλεις· το οργανωτικό σχήμα των δημόσιων πολιτικών απέβλεπε στη μείωση των συνεπειών του διαχωρισμού που οξύνουν τις ανισότητες προσπαθώντας να προωθήσουν «ίσες ευκαιρίες» για τους μαύρους, και ευρύτερα για τις εθνοτικές μειονότητες.

Το πιο χτυπητό παράδειγμα είναι αυτό της σχολικής πολιτικής: αντί να μειώσουν το διαχωρισμό στο χώρο κατοικίας για να εξασφαλίσουν τη φυλετική ανάμειξη στα σχολεία πιο αναμειγμένων περιοχών, η πολιτική που εφαρμόστηκε ήταν το «busing», δηλαδή η οργάνωση των μεταφορών προς άλλα σχολεία από αυτά των γειτονιών τους για να εξασφαλίσουν την ανάμειξη στα σχολεία και όχι στις γειτονιές. Υπάρχει, άλλωστε, αντιθέτως, ένα συνταγματικό «πολιτικό προμ» που παρακινεί τις μειονότητες στον αυτο-διαχωρισμό στο χώρο κατοικίας: το σύνταγμα των ΗΠΑ θεσπίζει πράγματι ότι αν οι δυνάμεις μιας εθνο-φυλετικής μειονότητας ξεπερνούν έναν βαθμό συγκέντρωσης σε μια δεδομένη ζώνη ενώ αυτή διαιρείται χωρικά σε πολλές εκλογικές περιοχές, πρέπει να πραγματοποιηθεί μια επαναχάραξη των περιοχών για να επιτραπεί η ενδεχόμενη ειδική πολιτική αντιπροσώπευση αυτής της μειονότητας. Εξού άλλωστε και το μείζον πολιτικό διακύβευμα που αντιπροσωπεύει για μια εθνο-φυλετική μειονότητα το γεγονός της καταχώρισής της στη λίστα των κατηγοριών που αναγράφονται στο δελτίο απογραφής.

Μπορούμε άλλωστε να θεωρήσουμε ότι ένας από τους λόγους της επιτυχίας στις ΗΠΑ του μοντέλου της «οικολογικής διαδοχής» του Park για την εξήγηση της δυναμικής του διαχωρισμού είναι ότι τον καθιστά κατά κάποιον τρόπο αποδεκτό: αν η πιο πρόσφατη ομάδα μεταναστών αντιστοιχεί στις πιο υποβαθμισμένες γειτονιές και στις πιο επίπονες και κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας, η δυναμική της κοινωνικής κινητικότητας μέσα από την προσπάθεια (το αμερικάνικο δόγμα) πρέπει να της επιτρέπει να βελτιώσει τη στεγαστική και επαγγελματική της κατάσταση· δεν υπάρχει λοιπόν ανάγκη για πολιτικές μείωσης του διαχωρισμού και των στεγαστικών ανισοτήτων, αρκεί να εξασφαλιστούν οι «ίσες ευκαιρίες». Η πιο παλιά εθνο-φυλετική μειονότητα, αυτή των Μαύρων των ΗΠΑ «native born», η οποία συνεχίζει να καταλαμβάνει τις χειρότερες στεγαστικές και

επαγγελματικές θέσεις (βλ. Massey και Denton, 1993), είναι ωστόσο μια ευμεγέθης «εξαιρέση» που ακυρώνει το μοντέλο, όπως έχουν επιχειρηματολογήσει πάρα πολλοί ερευνητές...

Στην πιο πρόσφατη περίοδο, τέλος, οι πολιτικές μείωσης του σχολικού και πανεπιστημιακού διαχωρισμού,³⁴ της «affirmative action», τέθηκαν υπό αμφισβήτηση στις ΗΠΑ, προκαλώντας τον αναπροσανατολισμό των τρόπων με τους οποίους λαμβάνονται υπόψη οι ανισότητες στις πολιτικές καταπολέμησης των διακρίσεων προς κριτήρια λιγότερο εθνο-φυλετικά και περισσότερο κοινωνικο-οικονομικά (D. Sabbagh, 2004). Ας σημειώσουμε, τέλος, ότι είναι παράδοξο η χώρα που λειτουργεί, μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών, περισσότερο ως μοντέλο έμπνευσης των δημόσιων πολιτικών να είναι οι ΗΠΑ, δηλαδή εκείνη όπου η ένταση των ανισοτήτων, είτε μεταξύ κοινωνικο-οικονομικών ομάδων είτε εθνο-φυλετικών, είναι από τις πιο ισχυρές.

Μια ευρωπαϊκή πόλη λιγότερο διαχωρισμένη;

Αντιθέτως, μπορούμε να επικαλεστούμε την περίπτωση των σκανδιναβικών χωρών, και ειδικά τη Φιλανδία, όπου ο διαχωρισμός στο χώρο της κατοικίας είναι ιδιαίτερα περιορισμένος, χάρη στη σύζευξη των προσπαθειών στα ζητήματα κοινωνικής κατοικίας και πολεοδομικού σχεδιασμού. Ο διαχωρισμός ορίστηκε ιστορικά με κοινωνικο-οικονομικούς όρους. Ωστόσο, η νέα παρουσία πληθυσμών μεταναστών, αν και ακόμη αρκετά περιορισμένη σε απόλυτους αριθμούς, αρχίζει να συζητείται ως κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο τονίζεται από την άνοδο σε πολλές χώρες της επιρροής λαϊκιστικών και ξενοφοβικών κομμάτων.

Στην περίπτωση της Ολλανδίας, επίσης, η μάχη ενάντια στο διαχωρισμό είναι εδώ και πολύ καιρό ένας σαφώς προβεβλημένος στόχος των δημόσιων πολιτικών, είτε πρόκειται για κατοικία, σχολείο, πρόσβαση στην εργασία, πολεοδομία.³⁵ Και σε αυτή την περίπτωση, η παλαιότερη παρουσία μιας αξιοσημείωτης μετανάστευσης που συνδέεται με την αποικιακή ιστορία της χώρας οδήγησε στο να ληφθούν υπόψη οι εθνοτικές διαφορές.

34. Déségrégation στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

35. Βεβαίως, αυτές οι παρατηρήσεις είναι υπερβολικά ευσύνοπτες, και θα έπρεπε να προβούμε, όπως το κάναμε εν συντομία στις περιπτώσεις της Γαλλίας και των ΗΠΑ, σε μια ιστορική ανάλυση των διαδικασιών μετασχηματισμού των δημόσιων πολιτικών και των δημόσιων διαλόγων, η οποία θα έδειχνε σε αυτές τις χώρες, επίσης, εξελίξεις και εντάσεις.

Σχετικά με το ζήτημα του στεγαστικού διαχωρισμού, ωστόσο, η ιδέα ενός κοινού μοντέλου της «ευρωπαϊκής πόλης», το οποίο θα μπορούσαμε να αντιπαράθεσουμε συνολικά στο μοντέλο της πόλης των ΗΠΑ που ευνοεί περισσότερο τις ανισότητες και το διαχωρισμό, δεν ευσταθεί καθόλου. Η Μεγάλη Βρετανία απομακρύνθηκε από το πιο κοινωνικό και λιγότερο διαχωρισμένο μοντέλο της Βόρειας Ευρώπης με τον άγριο κλονισμό των πολιτικών κοινωνικής κατοικίας και την προώθηση της αγοράς και του κέρδους ως ρυθμιστικών αρχών από την εποχή της Μ. Θάτσερ. Όσο για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, το ζήτημα του στεγαστικού διαχωρισμού πρακτικά απουσιάζει από την πολιτική ατζέντα – στην Ιταλία ακόμη και από την κοινωνιολογική συζήτηση. Οφείλεται άραγε το γεγονός αυτό στο ότι ο διαχωρισμός στις πόλεις των χωρών αυτών είναι περιορισμένος; Οι διαθέσιμες εργασίες επιτρέπουν μάλλον να συμπεράνουμε, αντιθέτως, ότι είναι πιθανώς περισσότερο διαχωρισμένες από αυτές της Βόρειας Ευρώπης, λόγω της απουσίας πολιτικών κοινωνικής κατοικίας και ενός αποτελεσματικού πολεοδομικού σχεδιασμού, που αφήνουν ελεύθερο το πεδίο στη διαχωριστική λογική της αγοράς γης και ακινήτων. Μένει να καταλάβουμε γιατί ο δημόσιος διάλογος δίνει περισσότερο χώρο στο ζήτημα του διαχωρισμού εκεί όπου είναι λιγότερο έντονος...

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΣΕ ΑΥΤΕΣ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Αυτή η γρήγορη επισκόπηση των δημόσιων πολιτικών και συζητήσεων σε διαφορετικές χώρες γύρω από το ζήτημα του διαχωρισμού δείχνει επαρκώς το εύρος των διαφορών, είτε πρόκειται για την ευαισθησία στο πρόβλημα των αστικών ανισοτήτων, είτε για τους πολιτικούς τρόπους κατασκευής του προβλήματος, για την ένταση των δημόσιων δράσεων επίλυσής του, για τους τύπους μέσων που χρησιμοποιούνται.

Είναι συνεπώς αναπόφευκτο οι έρευνες που διεξάγονται σε κάθε χώρα να αντανakλούν τουλάχιστον κατά ένα μέρος αυτές τις διαφορές. Η επιλογή των κατάλληλων κατηγοριών για την ανάλυση του διαχωρισμού αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό στις κατηγορίες που προβάλλονται στην πολιτική έκφραση του προβλήματος, αποτέλεσμα της ειδικής σε κάθε χώρα κοινωνικο-πολιτικής διαδικασίας κατασκευής των αναπαραστάσεων του κοινωνικού και αστικού ζητήματος, κάτι που ο F. Schulteis (1998) αποκαλεί «θεματοποίηση» των αναγνώσεων του κοινωνικού κόσμου.

Αυτή η αντιστοιχία των κατηγοριών προκύπτει από μια διπλή διαδικασία. Από τη μία πλευρά, η «θεματοποίηση» αποτελεί μέρος του προβλήματος, και πρέπει να ληφθεί υπόψη από τον ερευνητή· μπορεί άλλωστε να του επιβληθεί μέσα από το ότι η έρευνα προσανατολίζεται από την παραγγελία δημόσιων οργανισμών οι οποίοι είναι λίγο ή πολύ καθοδηγητικοί στη διατύπωση των ερωτημάτων. Από την άλλη πλευρά, όπως το σημειώσαμε, τα δεδομένα επί των οποίων ο ερευνητής μπορεί να διεξαγάγει λεπτές χωρικοποιημένες αναλύσεις είναι ουσιαστικά τα δεδομένα που παράγει η δημόσια στατιστική, οι απογραφές ή τα ισοδύναμά τους, όπως έχουν κατασκευαστεί με βάση θεσμικά ορισμένες κατηγορίες και αποτελούν μία από τις μορφές με τις οποίες η ιδιαίτερη σε κάθε χώρα «θεματοποίηση» του κοινωνικού κόσμου καθίσταται επιχειρησιακή.

Πρέπει, στο εξής, να συμπεράνουμε ότι η σύγκριση είναι αδύνατη, ότι η χρησιμότητά της μπορεί, στην καλύτερη περίπτωση, να μας κάνει να συνειδητοποιήσουμε, πίσω από τις λέξεις μιας φαινομενικά κοινής γλώσσας, την ιστορική και εθνική ιδιαιτερότητα των κατηγοριών και θεματοποιήσεων, εκεί όπου θα είχαμε την τάση να τις εκλάβουμε αμέσως ως φυσικές και προφανείς; Αυτό δεν είναι καθόλου αμελητέο, και ακυρώνει ορισμένες πρακτικές, συχνά κάπως ιμπεριαλιστικές, μηχανιστικής εφαρμογής ιδιαίτερων κατηγοριών μιας χώρας στη μελέτη πόλεων που εγγράφονται σε άλλες εθνικές πραγματικότητες – παρατήρηση φαινομενικά κοινότοπη, η οποία όμως παραπέμπει σε ακόμη υπερβολικά διαδεδομένες πρακτικές.

Η ευθύνη του ερευνητή μου φαίνεται ότι πηγαίνει πολύ παραπέρα. Το να λάβουμε υπόψη τις θεσμοθετημένες κατηγορίες και τις πολιτικές κατασκευές του προβλήματος του διαχωρισμού σε μια χώρα δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι πρέπει να αποτελούν το υποχρεωτικό πλαίσιο της προβληματικής της έρευνας, ότι οι επίσημες κατηγορίες πρέπει να γίνουν αποδεκτές χωρίς κριτική απόσταση ή τροποποίηση.

Η θεσμοποίηση των κατηγοριών και η κατασκευή των πολιτικών αναπαραστάσεων, των «μετατροπών σε πρόβλημα», είναι το αποτέλεσμα μιας περίπλοκης ιστορικής διαδικασίας, σημαδεμένης από εντάσεις, μάχες, αντιπαραθέσεις και συμβιβασμούς μεταξύ διαφορετικών ομάδων συμφερόντων, διαφορετικών τρόπων κατηγοριοποίησης. Δεν είναι ούτε μια ενιαία διαδικασία επιβεβλημένη από τα πάνω – η γλώσσα της κυριαρχίας που επιβάλλεται από τις εξουσίες –, ούτε μια διαυγής διαδικασία δημοκρατικής έκφρασης της ταυτότητας και της κατάστασης των διαφορετικών κοινωνικών δρώντων, ούτε ένα σταθερό ή παγιωμένο σύστημα, ακόμη και αν η διαδικασία έχει μια ιδιαίτερη σε κάθε χώρα αδράνεια και μια ιστορική

ιδιαιτερότητα. Οι κοινωνικές επιστήμες απο-φυσικοποίησαν και εξερεύνησαν αυτό το πεδίο, από τη «μάχη των τάξινομήσεων» της κοινωνιολογίας του P. Bourdieu ως τη μελέτη της «ανάδειξης στην ημερήσια διάταξη»³⁶ ή την κατασκευή των «αναφορικών παραδειγμάτων»³⁷ της δημόσιας δράσης στην πολιτική επιστήμη. Θα μπορούσαμε να περιγράψουμε σχηματικά αυτή τη διαδικασία ως την περίπλοκη διαντίδραση τεσσάρων σφαιρών: αυτής του κράτους με την έννοια των θεσμοθετημένων εξουσιών, αυτής των κοινωνικών δρώντων της κοινωνίας πολιτών, αυτής των ειδικών (από τα τεχνικά όργανα του κράτους ως τα γραφεία ιδιωτικών μελετών) και αυτής της έρευνας, του ακαδημαϊκού κόσμου. Καθεμία από αυτές έχει τη δική της συμβολή, την αυτονομία της. Η θεωρητική αυτονομία της επιστημονικής εργασίας στις κοινωνικές επιστήμες σε σχέση με τις άλλες τρεις σφαίρες είναι μια από τις μείζονες ευθύνες της. Αυτή η ευθύνη εμπλέκει την ικανότητα ορισμού, διατηρώντας σχέση κριτικής απόστασης από τις θεσμοθετημένες κατηγορίες και αναπαράστασεις (αυτές του κράτους), από τις κατηγορίες των ειδικών, αλλά επίσης και με τις αναπαραστάσεις των κοινωνικών δρώντων (χωρίς να υιοθετήσουμε εκ νέου τη δημοφιλή στις δεκαετίες 1960-1970 ιδέα της «επιστημολογικής τομής», η αποδοχή χωρίς αποστάσεις των κατηγοριών των δρώντων, τις οποίες χρησιμοποιούν συχνά οι «στρατευμένες» έρευνες στο όνομα της συμπάθειάς τους για τα κοινωνικά κινήματα, ακόμη και αν είναι αλήθεια ότι αποτελούν ένα σημαντικό υλικό για τον κοινωνιολόγο, είναι εξίσου συζητήσιμη με την αποδοχή των κρατικών κατηγοριών) των κατάλληλων ερωτημάτων, θεμελιωμένων σε μια ρητή θεωρητική προβληματική, και των προσαρμοσμένων σε αυτή την προβληματική κατηγοριών περιγραφής της κοινωνικής δομής.

Στη γαλλική περίπτωση, ο κυρίαρχος και συναινετικός πολιτικός λόγος, σχετικά με τον αστικό διαχωρισμό, είναι σήμερα αυτός της προώθησης της «κοινωνικής ανάμειξης»: κατηγορία τελείως ασαφής και χρήσιμη πολιτικά ακριβώς λόγω της απροσδιοριστίας της· με τον ίδιο τρόπο που ο διαχωρισμός εξομοιώνεται, από την άποψη των χωρικών κατηγοριοποιήσεων, με τα προβλήματα των περιοχών κοινωνικής κατοικίας που βρίσκονται σε δυσχέρεια, τις ευαίσθητες αστικές ζώνες. Εναπόκειται στον ερευνητή να αναλάβει την ευθύνη του για παραγωγή κριτικών γνώσεων όχι μόνο αποδομώντας τον επίσημο λόγο, αλλά προτείνοντας κατηγορίες

36. Mise sur agenda στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

37. Référentiels στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

που να επιτρέπουν να διαλυθεί η ασάφεια, είτε αυτή παραπέμπει στις κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες, είτε στις εθνο-φυλετικές διαιρέσεις. Εναπόκειται σε αυτόν επίσης να αποκαταστήσει τις περιοχές σε δυσχέρεια στο σύνολο των δομών και διαδικασιών χωρικού μετασχηματισμού. Οι M. Castellan κ.ά. (1992) και στη συνέχεια η N. Tabard (1993b) έδειξαν την ποικιλότητα των δομών και καταστάσεων αυτών των περιοχών, των καθόλου αναγώγιμων σε ένα μόνο μοντέλο. Επιπλέον, αν αποδεχόμασταν αυτή τη χωρική αναγωγή του προβλήματος σε μια δυαδική αντίθεση, θα βρίσκαμε, όπως στη Βραζιλία (βλ. την προαναφερόμενη παρατήρηση σχετικά με την αντίθεση *favela-não favela*) μια δυϊστική εξέλιξη η οποία θα ήταν ένα καθαρό κατασκεύασμα. Αυτός ο δυϊσμός –περιοχές σε δυσχέρεια σε αντιδιαστολή με την υπόλοιπη πόλη, όπως *favela-não favela*– αποκρύπτει όχι μόνο την ποικιλότητα των λαϊκών περιοχών και των πορειών τους, αλλά επίσης –και κυρίως– αυτή του «υπολοίπου της πόλης». Ο προσδιορισμός σε αυτό το «υπόλοιπο» της δυναμικής των πλούσιων περιοχών και των συνεπειών της είναι ένα πρώτο απαραίτητο βήμα, αλλά ακόμη ανεπαρκές – είναι ο δυϊσμός του μοντέλου της *global-city*.³⁸ Η κατανόηση της περίπλοκης συστημικής λογικής προϋποθέτει την προσέγγιση άλλων τύπων χώρων. Ορισμένοι, όπως ο P. Marcuse, είχαν προτείνει μια τετραμερή τυποποίηση (1989). Άλλοι υιοθέτησαν πρόσφατα αυτή την προσέγγιση στη Γαλλία σε τριμερή βάση (Donzelot, 2004)· είναι ένα βήμα μπροστά προς το να ληφθεί υπόψη η πολυπλοκότητα, αλλά κατά τη γνώμη μου ένα διπλό πρόσκομμα: από τη μία πλευρά, οι καλές περιοχές και οι περιοχές των επιχειρήσεων, που δεν προέκυψαν από αναβάθμιση,³⁹ απουσιάζουν από το σχήμα· από την άλλη πλευρά, η υποδιαίρεση επιμένει στις χωρικές και κοινωνικές ασυνέχειες και στη θεμελιώδη ταύτιση ενός χώρου με μια κοινωνική ομάδα· ενώ τα αποτελέσματα των δικών μας ερευνών παρακινούν μάλλον στο να σκεφτούμε μια μεγαλύτερη πολυπλοκότητα στη δόμηση λιγότερο ασυνεχών χώρων, και μια πιο περίπλοκη δυναμική στη διαστρωμάτωση των κοινωνικών ομάδων και στις μεταξύ τους σχέσεις στον αστικό χώρο (Préteceille, 2003· Oberti et Préteceille, 2003), ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στις μεσαίες τάξεις.

Στην περίπτωση των ΗΠΑ, το ότι το πρόβλημα έχει τεθεί ουσιαστικά με όρους εθνο-φυλετικού διαχωρισμού δεν σημαίνει ότι ο κοινωνικο-οικονομικός διαχωρισμός δεν υπάρχει. Και το ότι το γερμανικό στατιστι-

38. Οικουμενόπολη (Σ.τ.Μ.).

39. Gentrification στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

κό σύστημα δεν διαθέτει κοινωνικο-οικονομικές κατηγορίες ή κατηγορίες επαγγελματιών (βλ. Pfeuffer και Schulteis, 2002) δεν σημαίνει ότι η κοινωνικο-οικονομική διαστρωμάτωση, και μάλιστα οι κοινωνικές τάξεις, δεν υπάρχουν στις γερμανικές πόλεις. Αντιστρόφως, το ότι η αμερικανική απογραφή είναι πλούσια σε εθνο-φυλετικές κατηγορίες (*race* και *ancestry*) δεν σημαίνει ότι αυτές οι θεσμοθετημένες κατηγορίες δεν παρουσιάζουν πρόβλημα για τον ερευνητή (για παράδειγμα, η αναγωγή σε μια ενιαία «εθνοτική» ταυτότητα προσώπων που επέλεξαν την ίδια ομάδα προγόνων ως ομάδα αναφοράς, τα οποία ωστόσο έχουν πολύ συχνά άλλες σημαντικές διαφορές ή τα οποία έχουν αυτή την κοινή αναφορά, αλλά με απόκλιση πολλών γενεών)· ούτε το ότι οι κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες έχουν χρησιμοποιηθεί ευρέως σημαίνει ότι πρέπει να τις χρησιμοποιούμε αυτούσιες. Σε σχέση με αυτό το θέμα, ο ερευνητής πρέπει να αποφεύγει τους συμμετρικούς σκοπέλους της απόρριψης των επίσημων κατηγοριών, στο όνομα της κριτικής απόστασης, και της άκριτης αποδοχής τους στο όνομα του ρεαλισμού ή της ευκολίας. Με περισσότερες ή λιγότερες δυσκολίες, βέβαια, είναι δυνατό σε ορισμένες περιπτώσεις να ξαναδουλέψουμε αυτές τις κατηγορίες για να τις εμπλουτίσουμε με αναταξινομήσεις ή διασταυρώσεις ώστε να τις προσαρμόσουμε καλύτερα στην προβληματική της έρευνας – βλέπε την εργασία της N. Tabard (1993a), η οποία κατασκεύασε κατηγορίες διασταυρώνοντας κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες και κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, ή η δική μας έρευνα όπου διασταυρώνουμε κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, επισφαλή εργασία⁴⁰ και ανεργία (Préteceille, 2001, 2003)· και όταν είναι υπερβολικά δύσκολο, μπορούμε τουλάχιστον να αποτιμήσουμε τις στρεβλώσεις των κατηγοριών τις οποίες είμαστε αναγκασμένοι να χρησιμοποιήσουμε ελλείψει καλύτερων, και να διεξαγάγουμε συμπληρωματικές ποιοτικές έρευνες για τη διερεύνηση των περιθωρίων αβεβαιότητας που έχουμε κατά αυτόν τον τρόπο φέρει στην επιφάνεια.

Ως προς τούτο, οι συγκριτικές έρευνες είναι μεγάλης χρησιμότητας. Αν είναι δύσκολες από τη στιγμή που λαμβάνουμε υπόψη αυτή την ιδιαιτερότητα των κατηγοριών που προσιδιάζουν σε κάθε εθνική ιστορία, δεν είναι αδύνατες, με το συγκριτικό στοχασμό να επιτρέπει τον προσδιορισμό των πεδίων στα οποία παρόμοιες κατηγορίες είναι δυνατές, και αυτά όπου οι διαφορές είναι υπερβολικά σημαντικές. Η προσπάθεια κατασκευής κοινών κατηγοριών για την κατανόηση αστικών καταστάσεων σε δια-

40. Précarité στο πρωτότυπο (Σ.τ.Μ.).

φορετικές εθνικές συνθήκες υποχρεώνει σε μια ειδική προσπάθεια διευκρίνισης των αρχών κατασκευής τους, με τις αντιθέσεις μεταξύ εθνικών καταστάσεων να παίζουν έναν εξαιρετικά αποκαλυπτικό ρόλο. Οι υπό εξέλιξη διαδικασίες παγκοσμιοποίησης, φέροντας στο φως διαδικασίες, τουλάχιστον μερικής, κοινωνικής σύγκλισης, διεγείρουν την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση, αν και πρέπει να παραμείνουμε συνετοί και να μην κάνουμε πάρα πολύ γρήγορα ως αν «η» παγκοσμιοποίηση να είχε συντελεστεί και οι εθνικές διαφορές να είχαν γίνει υπολειμματικές και μάλιστα προσανατολισμένες στη συντήρηση του παρελθόντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Benzécri J.-P., 1973, *L'analyse des données. Volume 2: L'analyse des correspondances*, Paris, Dunod.
- Buck N., Gordon I., Hall P., Harloe M. and Kleinman M., 2002, *Working capital. Life and labour in contemporary London*, London, Routledge.
- Castellan M., Goldberger M.-F. et Marpsat M., 1992, «Les quartiers prioritaires de la politique de la ville», *INSEE Première*.
- Castells M., 1972, *La question urbaine*, Paris, François Maspéro.
- Chauvel L. et Chenu A., 2002. «Enjeux et usages des catégories socioprofessionnelles: traditions nationales, comparaisons internationales et standardisation européenne», *Sociétés Contemporaines*, 45-46, σ. 157-186.
- Chenu A., 1997, «La descriptibilité statistique des professions», *Sociétés Contemporaines*, 26, σ. 109-136.
- Coing H., 1966, *Rénovation urbaine et changement social*, Paris, Editions Ouvrières.
- Costa P., Luis A., 1953, *O Negro no Rio Janeiro. Relaçõoes de raças em uma Sociedade em Mudança*, Rio de Janeiro, Editora UFRJ.
- Desrosières A. et Thévenot L., 1988, *Les catégories socio-professionnelles*, Paris, Editions La Découverte.
- Donzelot J., 2004, «La ville à trois vitesses: relégation, périurbanisation, gentrification», *Esprit*, Mars-avril, σ. 14-39.
- Duncan O. D., Duncan B., 1955, «A methodological analysis of segregation indexes», *American Sociological Review*, vol. 20, σ. 210-217.
- Erikson R. et Goldthorpe J. H., 1993, *The constant flux. A study of class mobility in industrial societies*, Oxford, Oxford University Press.
- Godard F., Castells M., Delayre H., Dessane C. et O'Callaghan C., 1973, *La rénovation urbaine à Paris: Structure urbaine et logique de classe*, Paris, Mouton.

- Gonzales A., 2002, *Le thème de la cohésion sociale dans les politiques de la ville*, Mémoire pour le DEA «Mutations Urbaines et Gouvernance Territoriale», Champs-sur-Marne, Institut Français d'Urbanisme.
- Harvey D., 1973, *Social justice and the city*, Londres, Edward Arnold.
- Le Jeannic T., Vidalenc J., 1997, «Pôles urbains et périurbanisation. Le zonage en aires urbaines», *Insee Première*, 516.
- Leal Maldonado J., 1990, *La segregacion social en Madrid*, Madrid, Ayuntamiento de Madrid.
- Lojkine J., 1972, *La politique urbaine dans la région parisienne, 1945-1972*, Paris, Mouton.
- Maloutas T., 1993, «Social segregation in Athens», *Antipode*, 25, 3, σ. 223-239.
- Μαλούτας Θ., 1996, «Ανάδειξη της κοινωνικοεπαγγελματικής φυσιογνωμίας του αστικού χώρου. Μεθοδολογικός οδηγός και ένα παράδειγμα: Βόλος», *Τόπος*, σ. 87-144.
- Μαλούτας Θ., 1998, «Διερευνητικές μετρήσεις του κοινωνικού διαχωρισμού στις ελληνικές πόλεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 94/95, σ. 37-79.
- Marcuse P., 1989, «Dual city: a muddy metaphor for a quartered city», *International Journal of Urban and Regional Research*, 13, 4, σ. 697-708.
- Massey D. S. et Denton N. A., 1988, «The dimensions of residential segregation», *Social Forces*, 67, 2, σ. 281-315.
- Massey D. S. et Denton N., A., 1993, *American apartheid. Segregation and the making of the underclass*, Harvard University Press.
- Oberti M. et Préteceille E., 2003, *Les classes moyennes dans la ségrégation sociale. Le cas de la métropole parisienne*, Paris, Observatoire Sociologique du Changement.
- Park R. E., Ernest W. B., and Mc Kenzie R. D., 1925, *The City. Suggestions for investigation of human behavior in the urban environment*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Pfeuffer A. et Schulteis F., 2002, «Quelques particularités allemandes dans la représentation statistique du monde social», *Sociétés Contemporaines*, 45-46, σ. 17-42.
- Préteceille E. (éd.), 1992, *La ségrégation sociale dans les grandes villes*, Paris, La Documentation Française.
- Préteceille E. et Ribeiro L. C. de Queiroz, 1999, «Tendências da Segregação Social em Metrôpoles Globais e Desiguais: Paris e Rio de Janeiro nos anos 80», *Revista Brasileira de Ciências sociais*, 14, 40, σ. 143-162.
- Préteceille E., 2001, *Les transformations de la ségrégation sociale en Ile-de-France 1982-1990*, Paris, Cultures et Sociétés Urbaines.
- Préteceille E., 2003, *La division sociale de l'espace francilien. Typologie socioprofessionnelle 1999 et transformations de l'espace résidentiel 1990-1999*, Paris, Observatoire Sociologique du Changement FNSP-CNRS.
- Préteceille E., 2004, «Définir et analyser la ségrégation sociale», στο ADEF org., *Les mécanismes fonciers de la ségrégation*, Paris, ADEF, σ. 9-29.

- Rhein C., 1994, «La ségrégation et ses mesures», στο Brun J. et Rhein C., *La ségrégation dans la ville*, Paris, L'Harmattan, σ. 121-161.
- Ribeiro L. C. de Queiroz, do Lago L. C., 2001, «A oposição Favela-Bairro no espaço social do Rio de Janeiro», *São Paulo em perspectiva*, 15, 1, σ. 144-154.
- Sabbagh D., 2004, «Discrimination positive et déségrégation aux Etats-Unis: du spatial au "racial" et réciproquement», *Sociétés Contemporaines*, 53 (υπό δημοσίευση).
- Schulteis F., 1998, «L'identité dans les comparaisons internationales: Une imposition de catégories administratives», *Regards sociologiques*, 16, σ. 51-60.
- Simon Patrick, 1997, «La statistique des origines: l'ethnicité et la «race» dans les recensements aux États-Unis, Canada et Grande-Bretagne», *Sociétés Contemporaines*, 26, σ. 11-44.
- Simon P., 1998, «Nationalité et origine dans la statistique française: les catégories ambiguës» *Population*, 53, 3, σ. 541-568.
- Tabard N., 1993a, *Représentation socio-économique du territoire. Typologie des quartiers et communes selon la profession et l'activité économique de leurs habitants*, Paris, INSEE.
- Tabard N., 1993b. «Des quartiers pauvres aux banlieues aisées: une représentation sociale du territoire», *Economie et Statistique*, 270, σ. 5-22.
- Telles E. E., 2003, *Racismo a Brasileira*, Rio de Janeiro, Relume Dumará.
- Topalov C. (ed.), 1999, *Laboratoires du nouveau siècle. La nébuleuse réformatrice et ses réseaux en France (1880-1914)*, Paris, Editions de l'Ecole des hautes études en sciences sociales.